

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

(əvvəli ötən sayımızda)

Onu şimaldan gürcü hərbi qüvvələrinin hücum təhlükəsi, cənubdan isə Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın hücumları narahat edirdi. Üçüncü tərəfdən isə xanlıqda məskunlaşmış ermənilərin düşmənçilik münasibətləri, onların pozuculuq fəaliyyəti ara vermirdi.

İrəvan xanı Mir Mehdi xan yaxınlaşan hərbi təhlükənin qarşısını almaq üçün İrəvan qalasının müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə tədbirlər görür. Fətəli xan Əfşarın qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alır. Bu zaman II İraklinin başçılıq etdiyi gürcü qüvvələri İrəvan qalasına yaxınlaşır. Qüvvələr nisbəti gürcülərin xeyrinə olduğundan Fətəli xan Əfşar öz qoşunlarını geri çəkməli olur. Bundan xəbər tutan Azad xan böyük hərbi qüvvə ilə İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olur və İrəvan qalasını alır. Gürcülər geri çəkilirlər. Beləliklə, İrəvan xanlığı Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını qısa müddətə birləşdirən Azad xanın hakimiyyəti altına düşür. Azad xan Mir Mehdi xanı taxt-tacdan kənarlaşdırır və İrəvan xanlığında xan vəzifəsinə Xəlil xan Özbək təyin edilir.

1755-ci ildə İrəvan xanlığında saray çevrilişi baş verir. Həsən Əli xan Qacar özünü İrəvan xanı elan edir.

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin əsas dini mərkəzlərindən biri - Eçmiədzin monastırı (Üçkilse) yerləşirdi. Eçmiədzin kilsəsi İrəvan xanlığının ictimai-siyasi həyatında çox pozucu rol oynamışdır. Məhz bu kilsə Azərbaycan xalqına qarşı düşmən mövqeyə tutmuş "beşinci kolonna" rolunu oynamışdır. XVIII əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Eçmiədzin kilsəsinin katolikləri daim Rusiya imperiyasına müraciət edərək Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaranmasına yardım etməyi xahiş edirdilər. İkiüzlü siyasət yeridən erməni katolikləri bir sıra hallarda özlərini xeyrixah kimi göstərməyə cəhd edir, hətta İrəvan xanları ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirirdilər. Bunda əsas məqsəd məhz gürcülərin köməyi ilə İrəvan xanlığına təzyiq etmək idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqları arasında müharibələr aramsız davam edirdi. On-

ların arasında çekişmələr ayrı-ayrı xanlıqların xarici təcavüzə məruz qalmasına şərait yaradırdı. İrəvan xanlığına ən çox göz dikən gürcü çarı II İrakli idi. İrəvan xanları özləri də bəzən katolikosun xidmətindən taktiki mülahizələrə, xanlığın əhalisini müharibə olarsa, talan və qarətdən qorumaq üçün istifadə edirdilər. Belə ki, 1765-ci və 1769-cu illərdə İrəvan xanı Hüseyn Əli xan II İraklinin xanlığa hücum

edəcəyindən xəbərdar olduqda məhz katolikosun vasitəçiliyi ilə II İrakli ilə razılaşmaya görə İrəvan xanlığı Gürcüstanına bac verməli idi. 1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Rusiya arasında Georgiyevsk şəhərində himayədarlıq haqqında müqavilə imzalanır. Bu müqavilə Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqeyinin güclənməsinin göstəricisi idi. Müqavilə eyni zamanda Azərbaycan xanlıqlarına Gürcüstanla münasibətlərdə Rusiyanın zəhməti nəzərə almağa işarə idi.

1783-cü ilin noyabrın əvvəllərində Rusiya İrəvan xanı

şu birləşmək haqda məktublar göndərirdi. 1785-ci ildə İbrahimxəlil xan, qubalı Fətəli xan, xoylu Əhməd xan Türkiyə sultanına müsbət xarakterli cavab məktubları göndərir və Türkiyənin himayəsini qəbul etməyə razı olduqlarını bildirirlər. Xanların məsələyə belə münasibəti Türkiyənin bölgədə rolunun artmasına gətirib çıxara bilərdi. Lakin bu zaman beynəlxalq vəziyyətdə dəyişiklik baş verir. İranda Zənd sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır. Ağa Məhəmməd xan Qacar İranda hakimiyyəti ələ alıb Azərbaycan xanlıqlarından ita-

ilə birlikdə Qəzvinə sürgün edilir. Lakin o, yenidən hakimiyyətə qayıda bilir.

XVIII əsrin sonlarında İrəvan xanlığı Rusiya imperiyasının siyasi maraq dairəsinə daxil olur. Bunun əsas səbəblərindən biri xanlığın son dərəcə mühüm geostrateji mövqeyi və artıq Azərbaycanın cənub torpaqlarını işğal edib öz ərazisinə qatmış İran və Türkiyə sərhədlərinin qovşağında yerləşməsi idi.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şərqi doğru irəliləməsi dünyanın ən böyük müstəmləkə ölkələrinin

İndi yuxularda görürəm səni

İrəvan şəhəri. 1930-cu il.

İrəvan xanlığının II İraklinin təsir dairəsinə düşməsi Türkiyə dövlətinə təcili tədbirlər görməyə məcbur edir, çünki İrəvan qalası Cənubi Qafqazda çox böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu dövrdə Türkiyəyə Azərbaycan xanlıqlarına Rusiyadan gözlənilən təhlükəyə qarşı birləşmək haqda məktublar göndərirdi. 1785-ci ildə İbrahimxəlil xan, qubalı Fətəli xan, xoylu Əhməd xan Türkiyə sultanına müsbət xarakterli cavab məktubları göndərir və Türkiyənin himayəsini qəbul etməyə razı olduqlarını bildirirlər. Xanların məsələyə belə münasibəti Türkiyənin bölgədə rolunun artmasına gətirib çıxara bilərdi. Lakin bu zaman beynəlxalq vəziyyətdə dəyişiklik baş verir. İranda Zənd sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır. Ağa Məhəmməd xan Qacar İranda hakimiyyəti ələ alıb Azərbaycan xanlıqlarından itaət tələb edir

Hüseyn Əli xana xəbərdarlıq məktubu göndərir. Xan cavab məktubunda Rusiyaya sadiq olacağını bildirir.

Georgiyevsk müqaviləsi Türkiyəni çox narahat edirdi. Çünki Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi onun maraqlarına tamamilə zidd idi. Odur ki, Türkiyə İrəvan xanlığı öz təsir dairəsinə daxil etmək istəyirdi.

1783-cü ilin sonunda İrəvanda baş verən xalq üsyanı nəticəsində İrəvan xanı Hüseyn Əli xan və qardaşı Məhəmməd Həsən xan öldürüldülər. Hakimiyyətə Hüseyn Əli xanın böyük oğlu gəldi. İrəvan xanlığını öz təsiri altında saxlamaq istəyən II İrakli Qulam Əli xanın (1783-1785) tərəfini saxlayır. Bu isə xanlıqda böyük narazılığa səbəb olur, Qulam Əli xan da öldürülür.

İrəvan xanlığının II İraklinin təsir dairəsinə düşməsi Türkiyə dövlətini təcili tədbirlər görməyə məcbur edir, çünki İrəvan qalası Cənubi Qafqazda çox böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu dövrdə Türkiyə Azərbaycan xanlıqlarına Rusiyadan gözlənilən təhlükəyə qar-

ət tələb edir.

İrəvan xanı Ağa Məhəmməd xan Qacarın ultimatumuna cavab olaraq öz qardaşını girov göndərsə də, müqavimət göstərmək üçün bir sıra hazırlıq işləri görür. İlk növbədə İrəvan qalasında yeddiillik ərzaq ehtiyatı toplayır, qalaya yerli əhalidən, əlavə kəndlərdən 7 min qoşun səfərbər edir. 1795-ci ilin iyulunda İran qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alır, 35 günlük mühasirədən sonra qala alınır. Məhəmməd xan tabeçilik rəmzi olaraq yaxın adamlarını girov göndərməklə bərabər 8 funt qızıl və 80 min manat xərəc verməli olur.

İrəvan Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarına böyük zərbə idi. Odur ki, 1796-cı ilin aprelində Rusiya Cənubi Qafqaza qoşun yeridir. İranın asılılığından azad olmağa çalışan İrəvan xanı Məhəmməd xan general V.Zubovla məktublaşır və yardım istəyir. Lakin bu baş tutmur. Qacarın 1797-ci ildəki ikinci yürüşü İrəvan xanının vəziyyətini pisləşdirir. Məhəmməd xan ailəsi

dən olan İngiltərəni və Fransanı çox ciddi narahat etməyə başlayır. 1801-ci ilin yanvarında İranla İngiltərə arasında bağlanan müqavilə antirus xarakteri daşıyırdı. Beynəlxalq vəziyyətin belə gərgin xarakter alması Rusiyanı Cənubi Qafqazda fəal işğalçılıq siyasətinə meylləndirir. 1803-cü ilin yazında Gəncə xanlığı ilə bərabər İrəvan xanlığını da almağı birinci dərəcəli vəzifə kimi planlaşdırır. 1804-cü il yanvarın 1-də Gəncə xanlığı işğal edildikdən sonra növbə İrəvan xanlığına çatır. İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın xanlıq üzərinə hücumu hazırladığından xəbərdar idi. O, xanlığın müstəqilliyini saxlamaq üçün Qafqaz xəttinin baş komandanı general P.D.Sisianovun yanına öz nümayəndəsi Məhəmməd Əli bəyi göndərir ki, Rusiya ilə münasibətləri nizamladığına şərtləri aydınlaşdırınsın. General P.D.Sisianov 10 may 1804-cü il tarixli məktubunda Məhəmməd xanın qarşısına aşağıdakı tələbləri qoyur:

(ardı gələn sayımızda)